

І. Долматов,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЗАСАДИ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ І КАРДИНАЛЬНІ ПРАВА ШЛЯХТИ В АРТИКУЛАХ ГЕНРІХА ВАЛУА 1573 Р.

Різноманітні проблеми виникнення, еволюції і занепаду Речі Посполитої, а також функціонування владних інституцій цієї східноєвропейської країни неодноразово висвітлювалися як українською, так і польською історіографіями. Більшість дослідників внутрішнього устрою Польсько-Литовської держави схиляються до думки, що за характерними політико-правовими ознаками вона була федеративною шляхетською республікою з оригінальною системою управління, що дістала назву змішаної станово-представницької монархії (Monarchia Mixta).

Протягом тривалого часу, починаючи від Люблінської унії 1569 р. і закінчуючи Третім поділом Польщі 1795 р., королівська державна влада, польсько-литовське сеймове законодавство й адміністративно-територіальний устрій Корони Польської поширювалися майже на всі українські етнографічні землі, а саме на Лівобережну Україну – з 1569 до 1648 рр., Правобережжя – з 1569 до 1648 рр. і з 1699 до 1795 рр. і територію Західної України – включаючи період з середини першої половини XV ст. й закінчуючи 1792 р.

У 1573 р. на виборчому з'їзді у Варшаві було підписано два документи: Pacta conventa (договірні статті, що визначали зобов'язання нового короля перед виборцями) і Articuly henrykowski (Артикули генриціанські, в 21 статті яких викладалися засади польської державності, порушувати які король не мав права) [3, с. 104]. Згодом кожний наступний король підписував власні Pacta

conventa, але Артикули генриціанські (від імені Генріха Валуа, який вперше підписав ці два документи) залишалися без змін протягом майже двох сторіч. Саме ці статті закріпили право шляхти на виступ проти короля в разі порушення ним її традиційних прав і свобод.

Новітня бібліографія по темі наводиться в працях польських, литовських, українських дослідників – Ю. Бардха, Г. Віснера, Я. Тазбіра, В. Чаплинського, І. Мацішевського, А. Рахуба, Г. Люлевіча, Г. Блащіка, К. Петкевича, А. Крігсайсена, А. Сухені-Грабовської, Т. Зелінської, Н. Яковенко, Е. Гудавічюс, З. Кяупи та ін.

Мета статті полягає в тому, щоб висвітлити процес формування артикулів Генріха Валуа 1573 р. та їхні особливості.

Основи державного устрою та системи управління Речі Посполитої заклали рішення об'єднавчого польсько-литовського сейму 1569 р., що відбувся у Любліні. Згідно з рішеннями сейму Польща та Литва зливалися в єдину федеративну державу. На її чолі стояв спільний володар – польський король і великий литовський князь в одній особі. Єдиним був і законодавчий орган – сейм. Разом із тим як поляки, так і литовці продовжували мати свої окремі закони, власну державну адміністрацію, військо, суд, скарбницю тощо. Натомість на території України-Русі, більша частина якої перед тим входила до складу Великого князівства Литовського, поширювалися політико-правові норми Корони Польської. Це було зроблено в односторон-

ньому порядку королем Сигізмундом II, який впродовж діяльності сейму 1569 р. видав кілька універсалів про інкорпорацію Волині, Підляшшя, Брацлавщини та Київщини до складу Польщі.

Як дослідив історик М. Коялович, король приєднав Підляшшя, Волинь, Поділля і Київщину «своєю владою і позбавив посад і маєтностей тих осіб, що не побажали приєднатися до Польщі» [5, с. 55].

А польський учений Ю. Геровський зазначив, що саме дуалістичний характер Речі Посполитої, який полягав у вищентні польської та литовської шляхти порівняно з руською (українською та білоруською) елітою, заклав великі суперечності в тогочасних суспільно-політичних відносинах і викликав сепаратистські тенденції в Україні протягом наступних років [2].

Крім рішень, що ухвалювалися на Люблінському сеймі 1569 р., основи державного устрою Речі Посполитої до кінця XVIII ст. визначали так звані Генріхові артикули (статті) та Пакта Конвента (Pacta Conventa), які були укладені 1573 р. між королем Генріхом Валуа та польсько-литовською шляхтою. По суті вони значно обмежували владу короля й коригували форму правління Польської-Литовської держави в напрямі так званої шляхетської демократії. Ухвалені на той час зобов'язання монарха, власне, стали законодавчим актом, що на тривалий час, включно до 1795 р., визначали державний і політичний устрій країни.

Артикули генриціанські підписані Манлуком, послом новообраного польського короля Генріха Валуа, на виборчому сеймі у Варшаві 1572 р. Згідно із законом і звичаєм це ті ж Pacta Conventa, які підписували і попередники Генріха, але за своїм змістом вони значно від тих різняться. Тут дуже сильно виступає принцип не спадковості, а вибірковості королівської влади, яка до того ж дуже обмежується різними умовами, як, наприклад, тим, щоб завжди король як радників мав при собі 16 сенаторів, кожні два роки повинен скли-

кати сейм і давати четверту частину доходів з королівських земель на утримання постійного війська; оскільки ця частина називалася «кварта», то і військо отримало назву «кварцяне військо» [6, с. 103]. З тих пір мало-помалу знищується в Польщі традиція спадковості королівської влади, отже, вже через сто років жоден син Яна Собеського не міг потрапити на престол.

Тому, зокрема, Генріхові артикули передбачали таке:

- вільні вибори короля;
- обов'язкове скликання королем один раз на два роки вального сейму;
- тривалість засідань сейму Речі Посполитої не мала перевищувати шести тижнів;
- король мав право скликати посполите рушення лише за згодою сейму;
- тільки за погодженням із сеймовою шляхтою король мав накладати нові податки та мита;
- зовнішня політика королівського уряду, зокрема оголошення війни чи миру, мала проводитися за погодженням із сенатом;
- при королі засновувалася дорадчо-контрольна рада з 16 сенаторів, які визначалися сеймом кожні два роки;
- король мав виконувати положення акта Варшавської конфедерації 1573 р. й особливо дотримуватися пункту щодо проголошення релігійної віротерпимості;
- за рахунок прибутків зі своїх маєтностей король зобов'язувався утримувати кварцяне військо;
- король мав також оплачувати витрати шляхти за участь у посполитому рушенні за межами Речі Посполитої.

Якби король не дотримувався цих положень, то шляхта мала право відмовляти йому в покорі (так зване право рокошу). Крім того, вступаючи на трон, Генріх Валуа підписав ще один документ під назвою «Пакта Конвента», який складався з 11 пунктів і конкретизував права та обов'язки нового монарха Речі Посполитої.

Державно-політичний устрій нової союзної держави, що складалася з Ко-

рони Польської та Великого князівства Литовського, визначався існуванням замкненої сеймово-сеймикової парламентської системи. При цьому найважливішими владними інститутами були король, сейм, сенат (він був складовою частиною сейму) та повітові сеймики. Основним джерелом права були юридичні норми, що затверджувалися на чергових сеймах. Рішення вального (загальнодержавного) сейму як вищого органу законодавчої влади забезпечували централізацію окремих воєводств Речі Посполитої [1, с. 7].

Отже, перейдемо до розкриття передумов становлення та формування артикулів Генріха Валуа. У 1573 р. польським королем і великим князем литовським був обраний анжуйський герцог Генріх Валуа. Із затвердженням Генріха Валуа на престолі була надія на кінцеве вирішення загострених проблем з Портою – військовим або мирним шляхом (Франція в той час підтримувала непогані відносини з турками).

Після переговорів польського посольства з Генріхом на урочистій церемонії в Нотр-Дамі 10 вересня 1573 р. він приніс присягу і прийняв на себе зобов'язання виконувати «Пакти конвенту» і так звані Генріхові артикули [7, с. 17].

«Пакти конвенту» 1573 р. носили порівняно вузький і конкретний характер: зобов'язання дотримуватися привілеїв шляхти, укласти вічний мир між РП і Францією, погасити державні й особисті борги Сигізмунда-Августа, зміцнити польський флот на Балтиці, відкрити французький порт для купців РП, звідки відправлялися судна до Нового Світу й Олександрії тощо.

Більш важливе значення мали Генріхові артикули, що визначали основні принципи суспільно-політичного ладу РП. З деякими змінами вони підтверджувалися кожним новим монархом, азі 663 р. об'єднувалися в один блок з черговими «пактами конвенту». Вони зобов'язували: періодично скликати вальні сейми, дотримуватися Варшавської конфедерації: вступати в шлюб лише з санкції сенату; відправляти і приймати

посольства, а також стверджувати трактати тільки за згодою senatorів-резидентів, очолювати посполите рушення, право на скликання якого зберігалось за сеймом; за свої кошти забезпечувати належну охорону кордонів; не садити на трон спадкоємця престолу (вільна елекція); не використовувати свій («покоєвий») друк для затвердження державних документів без присутності канцлера; без згоди сейму не вводити нових податків і мита та ін. «А якщо, не дай бог, з нашого боку буде допущено чого-небудь проти прав, вольностей, артикулів, кондицій або що-небудь не буде виконано, тоді обивателі обох народів вільні будуть від послуху і належного коронованій особі поваги» [6, с. 241].

Після смерті свого брата Карла IX Генріх таємно втік до Франції. Віленський воєвода в листі віденському біскупу Валеріану Протасовичу скептично оцінив спроби домогтися його повернення до Польщі: «не повернеться тому, бо там [у Франції] absolutum dominium». Обраний королем селміградський воєвода Стефан Баторій 1576 р. прийняв католицьку віру і без особливих претензій підписав Генріхові артикули і «Пакти конвенту» [6, с. 238].

У XVI ст. в основному закінчилася станова консолідація білорусько-литовської шляхти, яка становила, за приблизними оцінками істориків, 8–10% від чисельності всього населення. ВКЛ не володіло постійним професійним військом. Судячи за переписами 1528, 1565, 1567 рр., шляхта виставляла зазвичай до 20–30 тисяч вершників; за відомостями папських нунціїв, повна мобілізація посполитого рушення могла дати до 50–70 тисяч кіннотників. До середини XVI ст. невелика група магнатів володіла приблизно 40 відсотками всіх феодалних маєтків, але переважну більшість шляхти становили середні і дрібнопомісні зем'яни.

До кінця XVI ст. шляхта утворила практично замкнутий рівноправний стан. Конституція 1578 р. визнала виняткове право зведення в шляхетство (нобілітації) за вальним сеймом. Тільки

під час військових дій король міг дарувати шляхетство за важливі державні та лицарські заслуги. Селянин чи міщанин легально в кращому разі міг розраховувати на перехід у розряд служивих людей. Так, 1569 р. Іван Кіркор на прохання великого литовського гетьмана Григорія Ходкевича за свої військові заслуги (захопив багато полонених «за Смоленськом на Словажи») отримав 12 служб пустовщини у волості могилевського замку і статус панцирного боярина. «А до того теж знаючи про те, що і в інших справах може бути потрібен, – писав Ходкевич у своєму поданні, – бо був у багатьох сторонніх землях і знає різні мови – турецьку, татарську, болгарську, сербську і волоську» [6, с. 257].

Інший рідкісний випадок пов'язаний зі справою про образу польського короля і великого князя литовського в 1561 р. Як свідчать документи, якийсь Тростяньський Войтович Томас Пухловіч прибив на воротах віденського замку лист з якоюсь загрозою «Здоров'ю нашому господарчому». Зловмисник був пізніше пізнаний за його зовнішністю господарським комірником хлопцем Зеніцею Федором Мартиновичем Миленьким. Пильний підданий удостоївся шляхетських вольностей і герба, описаного і розмальованого («вималеваного») в привілеї – «олені роги в дубі» [6, с. 265].

Зростаюча «герметичність» шляхетської верстви вимагала особливих заходів щодо зарубіжних претендентів. Процедура визнання шляхетства РП за закордонним шляхтичем, «громадянство», спочатку здійснювалася королем на сеймах, а з 1641 р. стала винятковою функцією останніх.

Війни середини XVII ст. привели до значного зростання нобілітації, що викликало серед «природженої» шляхти прагнення до їх повної заборони. До цього справа не дійшла, але побічним продуктом подібного невдоволення стало введення в «Пакту конвенту» з 1669 р. «скартабелята» – неповного шляхетства із заборонаю до третього покоління відправляти державні і пошольські посади.

Постійною лазівкою для проникнення в привілейований стан залишалися судові процеси по справах про образу шляхти, «висновки шляхетства», які іноді вдавалося виграти за допомогою досить піддатливих або зацікавлених свідків, пред'явленні далеко не безперечних документів, включаючи посилення на опубліковані геральдичні видання, акти на різні земельні угоди і шляхетські посади. Образа повноправного шляхтича прирівнювалося до тяжких злочинів, каралася високими штрафами та іншими, правда, рідко застосовуваними, заходами (урізування язика). Особливо зачіпало шляхту зарахування її до простого люду, смердів і хлопів.

Однією з характерних ознак станової консолідації і шляхетської рівності стала відміна аристократичних і спадкових титулів (князів, баронів, графів), крім тих з них, що були даровані раніше і допущені Люблінською унією. Шляхта болісно ставилася до всяких спроб зовнішнього розмежування стану.

Іншою зовнішньою ознакою шляхетської рівності стало прийняте в світських і сеймових колах звернення один до одного – «пане браце», перетворення шляхетської садиби, палацу, будинку на недоступне для влади володіння. Тоді ж зародилася і прислів'я – «шляхтич на загородзе рівний вововоді» (загорода – шляхетський двір за межами великого населеного пункту. Загородкова – проста, нерідко зовсім бідна шляхта) [4, с. 75].

Звичайно, правова рівність була далекою від фактичної: в судових документах і актах Метрики збереглося чимало скарг дрібної і середньої шляхти на панів і магнатів (порушення володінь, наїзди, примус до відправлення нешляхетських повинностей, побиття, «тягання за борода» та ін.). Навіть досвідчена в судових позовах шляхта нерідко потрапляла в складні перипетії.

Далеко не у всіх країнах звичайний парафіяльний священник міг викликати в суд вищого представника духовної ієрархії (справа Воложинського попа з митрополитом Іоною, 1570 р.). Ще більші судові складнощі виникали в зв'язку із замахом на життя або вбивством

«Артикули» Генріха Валуа 1573 року, які проголошували тут дворянську республіку на чолі з королем. Згідно з «Артикулами» короля обирали. Він відмовлявся від принципу успадкування влади і зобов'язувався найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики вирішувати з урахуванням думки сенату, кожні два роки скликати сейм. За «Артикулами» в разі порушення королем прав і привілеїв шляхти остання мала право відмовитись від покори королю.

Відповідно до Люблінської унії вищим законодавчим органом республіки був Вальний сейм, до складу якого входили король, сенат і посольська еліта.

Король головував на засіданнях сейму. До сенату входили вищі посадові особи Речі Посполитої. Сенатори не брали участі у голосуванні, вони лише висловлювали свою думку з того чи іншого питання. Визначальну роль у прийнятті сеймових рішень відіграла посольська еліта. До неї входило 170 депутатів-послів від земської шляхти. Як правило, посольська еліта збиралася за кілька тижнів до відкриття сейму. Депутати в посольську еліту вибиралися на шляхетських повітових сеймиках, перед якими вони і звітували після закінчення роботи сейму.

Свої рішення Вальний сейм оформляв постановами, які називалися конституціями. Центральне управління в Речі Посполитій здійснювали король і низка посадових осіб. Так, королівським двором відав коронний або великий маршалок, королівською канцелярією – канцлер, скарбницею Корони – коронний підскарбій, військом Корони – коронний гетьман.

Ключові слова: артикули, статті, сеймове законодавство, король, шляхта, Річ Посполита, Генріх Валуа.

У статті висвітлюються теоретичні аспекти становлення та розвитку Артикулів Генріха Валуа 1573 р. Підкреслено, що вони складені

вперше як установка, що окреслювала обсяг і компетенцію королівської влади; зумовлювали взаємозобов'язання пана і підданих – шляхти.

В статтє освещаются теоретические аспекты становления и развития Артикулов Генриха Валуа 1573 г. Подчеркнуто, что они составлены впервые как установка, которая очерчивала объем и компетенцию королевской власти; обусловливали взаимобязательство господина и подданных – шляхты.

The article deals with the theoretical aspects of becoming and development of the Articles of Henry Valya 1573. It was underlined that they were made first as setting that outlined a volume and competence of royal power; stipulated the obligation of mister and nationals – gentry.

Література

1. Захарченко П., Вікторов І. Суспільно-політичний лад і право на землях України у складі Великого князівства Литовського. Хронологія подій. Історія України. 2002. № 33–34. С. 2–12.

2. Історія держави і права України: особливості державно-правового розвитку України (XVI – середина XVII ст.). К., 1998.

3. Одінцева Г. Теорія та історія державного управління: навч. посіб. / Г. Одінцева, В. Дзюндзюк, Н. Мельтюхова. К.: Професіонал, 2008. 288 с.

4. Правовий звичай як джерело українського права IX – початок XIX ст. / За ред. І.Б. Усенка. К., 2006.

5. Тищик Б., Вівчаренко Б. Суспільно-політичний лад і право України у складі Речі Посполитої та Литовської держави. Львів, 1996.

6. Хрестоматія по Всеобщей истории государства и права: учебное пособие / ред. З.М. Черниловский; сост. В.Н. Садилов. М.: Гардарики, 1996. 413 с.

7. Швидько Г.К. Історія держави і права України: навч.-метод. посіб. для студ. юрид. ф-ту. М-во освіти і науки України; Нац. гірн. ун-т. Д.: НГУ, 2014. 72 с.

